

Makale Geliş | Received: 11.05.2023
Makale Kabul | Accepted: 12.08.2023
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.1296068

Ali İrfan KAYA

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof.
Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin-TÜRKİYE
Artvin Çoruh University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Artvin-TURKIYE
ORCID: 0009-0004-0063-7789
ae.kaya@hotmail.com

Erzurum Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Artvin Yöresindeki Yurtluk-Ocaklık Sancaklar ve Sancak Yöneticilerinin Yaşadığı Sorunlar

Öz

Artvin bölgesi hakkındaki ilk bulgular M.Ö. 3000'lere kadar uzanmaktadır. M.Ö. 9. yüzyılda Urartular ve M.Ö. 1. yüzyılda Pontus Krallığı hâkimiyetinin görüldüğü bölgede bir dönem Roma hâkimiyeti de yaşanmıştır. Artvin ve çevresi M.S. 5. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu idaresi altındayken Hz. Osman döneminde 646'da İslâm topraklarına katılmıştır. Sonrasında Bizans ve İslâm orduları arasında birkaç kez el değiştirmiştir. 11-13. yüzyıllarda Selçuklu-Gürcü mücadelelerine sahne olan bölge, Selçuklu hâkimiyeti altına girmiştir. 13. yüzyılda Moğolların ve ardından İlhanlıların istilalarına uğramıştır. İstilalar sonrasında Gürcülerin idaresinde kalan bölge, 15. yüzyılda Akkoyunluların hâkimiyetine girmiştir. Akkoyunlu Devleti'nin 1514'te son bulmasıyla bölgenin idaresi yeniden Gürcülerin eline geçmiştir. Ancak Artvin'deki atabeyler Osmanlılardan aldıkları destekle Gürcüleri çevrelerinden uzaklaştırmış, ardından Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın düzenlediği 1536-1537 harekâtıyla tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlk önce Erzurum Eyâleti'ne bağlanmış, 1579'da Çıldır Eyâleti'nin kurulmasıyla da aynı yıl Çıldır Eyâleti'ne bağlanmıştır. Bu süreçte Artvin ve çevresindeki atabeylerin ellerindeki topraklar yurtluk-ocaklık sancaklara dönüştürülmüş ve tasarruf hakkı yine sancakbeyi olarak kendilerine verilmiştir. Erzurum Ahkâm Defterlerindeki kayıtlara göre 18. yüzyılda Artvin bölgesindeki yurtluk-ocaklık sancaklar Şavşat, Livane (Pertekrek ve Nısf-ı Livane), Macahel, Ardanuç ve İmerhev'dir. Bu sancaklar müşterek sancakbeyleri tarafından yönetilmektedir. Sancakların yöneticileri gerek kendi aralarında gerekse çeşitli nedenlerle karşılaştıkları sorunları merkeze bildirmişlerdir. Sancakbeylerinden gelen şikâyetlerin Dîvân-ı Hümâyûn'daki değerlendirme sürecinde ilk olarak arşivdeki resmi kayıtlara bakıldığı görülmektedir. En çok müracaat edilen kayıtlar rûznâmçe ve icmâl defterleri olmuştur. Resmi kayıtların gözden geçirilmesi, adil kararların alınması bakımından oldukça önemli bir işlemdir. Bu nedenle resmi kayıtlarda yapılan incelenmelerin sonucunda elde edilen tespitlere göre kararların verildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yurtluk-Ocaklık, Artvin, Pertekrek, Ardanuç, Şavşat

According to Erzurum Judgment Books Yurtluk-Ocaklık Sanjaks in Artvin Region and Problems Encountered by Sanjak Managers in the 18th Century

Abstract

The first findings about the Artvin region date back to 3000 BC. In the region where the dominance of the Urartians B.C. 9th. In the 1st century B.C., Pontus Kingdom was seen. There was a period of Roman domination in the region. At the beginning of the 5th century A.D., while under the rule of the Byzantine Empire, it joined the Islamic lands in 646 during the reign of Khalif Osman. Afterwards, it changed hands several times between the Byzantine and Islamic armies. The region, which was the scene of Seljuk-Georgian struggles in the 11-13th centuries, came under Seljuk rule. It was exposed to the invasions of the Mongols and then the Ilhans in 13th century. After the invasions, remained under the rule of Georgians. The region came under the rule of Akkoyunlu State in 15th century. After the end of the Akkoyunlu State in 1514, the administration of the region was again in the hands of the Georgians. However, the local administrators in Artvin drove the Georgians away from their environment with the help they received from the Ottomans. With the 1536-1537 operations organized by Governor of Erzurum Province Mehmed Pasha, the region came under Ottoman rule and was connected to Erzurum Province. With the establishment of Çıldır Province in 1579, it was connected to Çıldır Province in this year. In this period the lands held by the local administrators in around of Artvin were transformed into yurtluk-ocaklık sanjaks, and the administration rights was given to local administrators as administrators of the yurtluk-ocaklık sanjaks. According to the records in Erzurum Ahkam Registers in the 18th century, the yurtluk-ocaklık sanjaks in the Artvin region are Şavşat, Livane (Pertekrek

and Nisf-ı Livane), Macahel, Ardanuç and İmerhev. The administrators of the sanjaks reported the problems they faced, both among themselves and for various reasons, to the centre. In the Divan-ı Hümayun (Supreme Court). evaluation process of the complaints from the sanjak administrators, first applied were the official records in the archive. In this period in Divan-ı Hümayun, firstly were applied the official records in the archive. The most applied records were rûznâmçe (daily) and icmâl (summary) books. Examining official records is a very important for process of making fair decisions. For this reason, it is seen that decisions are made according to the findings obtained after the examinations.

Keywords: Yurtluk-Ocaklık, Artvin, Pertekrek, Ardanuc, Savsat.

Giriş

Artvin ve çevresi eski çağlardan beri birçok devletin idaresi altında kalmıştır. Bölge hakkındaki ilk bulgular M.Ö. 3000'den M.Ö. 1200'lere kadar tarihlendirilmektedir (Küçük yıldız, 2021, s. 9-45). M.Ö. 9. yüzyılda Urartu hâkimiyetinin yaşandığı bölge, Kafkaslarda kurulan ve sınırları Çoruh vadilerine kadar ulaşan Sakartvelo Krallığı'na dâhil oldu. Sakartvelo Krallığı zamanında M.Ö. 9. yüzyıllarda Oltu'da Tao ve Yusufeli'de Klarjeti Eyâleti kuruldu (Artvinli, 2013, s. 23-24). Artvin ve çevresi M.Ö. 1. yüzyılda Pontus Krallığı'na bağlanmış, bir süre sonra Roma İmparatorluğu'nun Pontus Krallığı'nı yenmesiyle Roma hâkimiyetine girmiştir. M.S. 5. yüzyılın başlarında Bizans egemenliği altındayken Hz. Osman döneminde 646'da İslâm topraklarına katılmış, sonrasında Bizans ve İslâm orduları arasında birkaç kez el değiştirmiştir. 11. yüzyılda başlayan Selçuklu-Gürcü mücadelelerinin sonucunda Selçuklu yönetimine girmiş, Azerbaycan atabeylerinin idaresindeki bir uç beyliği olarak idare edilmiştir. 13. yüzyıla gelindiğinde Moğollar ve ardından İlhanlıların istilası yaşanmıştır. İstila sonrasında Gürcülerin idaresi altına giren bölge, Uzun Hasan döneminde Akkoyunlu Devleti topraklarına katılmıştır. Yöredeki atabeyler önceden olduğu gibi Akkoyunlular döneminde de varlıklarını devam ettirmiştir (Tuncel, 1991, s. 420-422).

Akkoyunlu Devleti'nin 1514'te son bulması (Sümer, 1989, s. 270-274) üzerine bölgenin idaresi tekrar Gürcülerin eline geçmiştir. Ancak atabeyler Osmanlılardan aldıkları yardımı Gürcüleri Artvin'den uzaklaştırmışlardır. Bu gelişmenin ardından Artvin ve çevresi bir süre yarı müstakil olarak Osmanlı himayesinde kaldı. Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın düzenlediği 1536-1537 harekâtıyla da tamamen Osmanlı idaresi altına girmiş ve Erzurum Eyâleti'ne bağlanmıştır (Tuncel, 1991, s. 420-422). Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1555 yılında yapılan barış anlaşmasından sonra Osmanlı-Safevî ilişkileri 1578'de tekrar bozulmuştur. Aynı yıl yapılan Çıldır muharebesinin Osmanlı galibiyetiyle sonuçlanmasıyla Çıldır ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1579'da Çıldır Eyâleti kurulmuştur (Emecen, 1993, s. 300-301). Artvin de aynı yıl içerisinde Çıldır Eyâleti'ne bağlanmıştır (Tuncel, 1991, s. 420-422). Evliyâ Çelebi, 17. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı seyahatnamesinde Çıldır Eyâleti'nin 13 sancaktan oluştuğunu ve ismini "Çıldır yani Ahıçka Eyâleti" olarak yazmıştır. (Kahraman & Dağlı, 2013, s. 88).

Artvin bölgesinin coğrafyası, iklim özellikleri ve tarımsal faaliyetleri üzerine bir değerlendirme yapmak gerekirse 1920'li yılların başlarında bölgede gözlem ve incelemelerde bulunan Muvahhid Zeki Bey'in tespitlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Muvahhid Zeki Bey ilköğretim müfettişi olarak 1924 yılında geldiği Artvin İli'nde 1927 yılına kadar görev yapmıştır. Bu süre zarfında Artvin İli'nde çeşitli gözlem ve incelemelerde bulunmuş ve yazdığı notları bir kitapta toplayarak 1927 yılında yayımlamıştır. Zeki Bey'in tespitlerine göre Artvin yöresi ormanlarla çevrili, dağlık, engebeli ve yer yer kayalık bir coğrafyaya sahiptir. Rakımı düşük yerlerde ılıman bir iklim yaşanmakta, Karadeniz sahillerinde nem ve yağış oranı yüksek seyrederken iç kesimlere gidildikçe nem ve yağış oranında azalma görülmektedir. Genel olarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerine elverişli bir coğrafyaya sahip olmasına rağmen tarım arazileri, meralar ve otlak alanların dar olması nedeniyle bölgenin tarım ve hayvancılıktaki üretimi yerel ihtiyaca cevap vermemektedir. Bu nedenle halk yaz mevsimlerinde hayvanlarını beslemek için çevredeki yaylalara çıkmaktadır. Şavşat ve Ardanuç'ta buğday ve arpa tarımı yapılırken, bölgenin

genelinde mısır ve tütün ziraati yapılabilmektedir. Ayrıca çeşitli meyve yetiştiriciliği de söz konusudur. Bölgede yetişen meyve ağaçları arasında elma, armut, ceviz, incir, kiraz, vişne, kayısı, şeftali ve dut ağacı yer almaktadır. Zeytin ağacı ise Çoruh Vadisi'nin korunaklı yerlerinde yetişmektedir. Çoruh Nehri bölgenin en önemli akarsuyudur. Ancak etrafının dik kayalıklarla çevrili olması tarımsal faaliyetlerde yeterince istifade edilememesine neden olmaktadır. Çoruh Nehri'ne karışan yöredeki akarsular arasında İmerhev Suyu, Ardanuç Suyu, Hatila Suyu, Deviskal Çayı ve Murgul Suyu bulunmaktadır (Demirel, 2010, s. 10-56).

Osmanlı Devleti'nin İdari Yapısı ve Yurtluk-Ocaklık Sancaklar

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin idari yapısı eyâletler ve eyâletlere bağlı sancaklar (livâlar) şeklinde oluşturulmuştur. Eyâletlerin yönetimi padişah adına beylerbeyiler (vali) tarafından yürütülürdü. 16. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı eyâletleri temel olarak timar sisteminin uygulandığı ve doğrudan merkezden idare edilen salyânesiz (yıllıksız) eyâletler ile timar sisteminin uygulanmadığı salyâneli (yıllıklı) eyâletler olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu. Rumeli, Anadolu, Budin, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Trablusşam eyâletleri salyânesiz eyâletlerdendir. Salyâneli eyâletlerin vergileri doğrudan tahsil edilirdi. Bu eyâletler; Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen, Trablusgarb, Tunus, Cezayir eyâletleri ve Kaptanpaşa eyâletindeki bazı sancaklardır. Ayrıca eyâlet teşkilatı dışında kalan imtiyazlı hükümetler bulunmaktadır. Bu hükümetler devletin yüksek hâkimiyetini kabul etmekle birlikte iç işlerinde serbesttiler. Eflak, Boğdan ve Erdel prenslikleri imtiyazlı hükümetler arasında yer almaktadır. Bunların yöneticileri, Osmanlı Devleti'nin onayı ile kendi asilzâdeleri arasından seçilir, gördükleri himaye karşılığında devlete belirli miktarlarda vergi verirlerdi. Ancak Kırım Hanlığı ve Mekke-i Mükerrreme Emirliği bu statünün dışında tutulmuştur (Halaçoğlu, 1991, s. 75-77).

Osmanlı idari sistemi içerisinde bir de yurtluk-ocaklık sancaklar bulunmaktadır. Osmanlı öncesinde ocaklık kelimesi çoğunlukla toprak tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığında kullanım hakkının devlete sadakati olan belli bir aileye irsen bırakılması anlamında kullanılmıştır. Moğollar, İlhanlılar, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu beyliklerinde askerî iktâlar emir ya da sipâhîlere ocaklık olarak tahsis edilirdi. Verilen iktâlar yani ocaklıklar, askerlerin erkek çocuklarına intikal ederdi (Kılıç, 2007, s. 317-318). Ocaklık sistemi Osmanlı idari bünyesinde de devam etmekle birlikte değişime uğrayarak daha çok sancağın idare şeklini ifade etmek için "ocaklık sancak" şeklindeki idari yapı şekline dönüşmüştür. Ocaklık sancaklar, fetih sırasında hizmeti görülen yerel beylere, çoğunlukla kendi toprakları olarak verilirdi. Bu tür sancaklar hükümet tabir edilen sancaklar ve yurtluk-ocaklık sancaklar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Hükümet sancaklar mülkiyet şeklinde, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hâssı yoluyla verilirdi. Hükümet sancaklarında tahrir kayıtları yapılmaz ve timar sistemi uygulanmazken devlet memurlarından da kimse bulunmazdı. Sancak gelirinin tamamı sancağın idarecisi olan beylere aitti. Yurtluk-ocaklık sancaklarında ise tahrir yapılabilir ve timar sistemi uygulanabilirdi. İdari ve tasarruf şekli farklı da olsa hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar müstakil olmayıp Osmanlı Devleti'nin idarî denetimi altında bulunurlardı. Bu sancakların beyleri öldüklerinde veya azledildiklerinde sancaklar yalnızca evlat ve akrabalarına verilirdi (Kılıç, 2007, s. 317-318).

Dîvân-ı Hümâyûn'da Tutulan Şikâyet Defterleri ve Eyâlet Ahkâm Defterleri

Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasi, askerî ve adli meselelerin görüşüldüğü en yetkili organ Dîvân-ı Hümâyûn kurumuydu. Burada alınan bütün kararlar mühimme defterlerine kaydedilirdi. 17. yüzyıla gelindiğinde sorunların çeşitliliği ve yoğunluğunun artması nedeniyle kişiler arasındaki anlaşmazlıklar ile ilgili konular farklı defterlere de kaydedilmeye başlamıştır. İlk olarak 1649 yılında arazi, sınır, su, yaylak ve kışlak ihtilafları gibi anlaşmazlıklar, yönetici sınıf ve diğer memurlardan gelen şikâyetlerle ilgili kararlar şikâyet defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır (Aktaş, 1991, s. 68). Bu defterlerin tutulması 1752 yılına kadar devam etmiştir. 1742 yılından itibaren ise içerdiği

konular bakımından şikâyet defterleriyle aynı karaktere sahip olan eyâlet ahkâm defterleri adıyla ve her bir eyâlet için yeni bir defter serisi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte şikâyet defterlerinin de tutulmuş olması nedeniyle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) 208 defterden oluşan şikâyet defterleri için "Atık Şikâyet Defterleri" adıyla ayrı bir tasnif oluşturulmuştur. Eyâlet Ahkâm Defterleri tasnifinde bulunan defterler Adana, Anadolu, Bosna, Cezayir-i Bahr-i Sefid/Adalar, Rakka, Diyarbekir, Erzurum, Haleb, İstanbul, Karaman, Maraş, Mora, Özü-Silistre, Rumeli, Sivas, Şam ve Trabzon eyâletlerine aittir. Bu defterlerin tamamına yakını 1155 (1742) tarihinden itibaren başlamaktadır (Emecen, 2005, s. 124-125).

Çalışmada Kaynak Olarak Kullanılan Ahkâm Defterleri Hakkında

Artvin ve çevresinden merkeze gelen şikâyetlerin kaydedilmiş olması ihtimali üzerinde durularak öncelikle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Bâb-ı Âsafi tasnifindeki Erzurum Ahkâm defterleri (A.DVNS.AHK.Er.d.) ve Trabzon Ahkâm defterlerindeki (A.DVNS.AHK.Tr.d.) kayıtlar incelenmiştir. Yapılan ön inceleme çalışmalarının neticesinde Arşiv kataloğunda 13 adet Erzurum Ahkâm defterinin yer aldığı ve XVI2. yüzyıla ait kayıtların 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 9 numaralı defterlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde 1 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'nin yüksek lisans tezi olarak çalışıldığı görülmüştür (Kul, 2011), (Çiçek, 2011). 130 sayfa ve 552 hükümden oluşan bu defter 1742-1746 tarihleri arasındaki hüküm kayıtlarını ihtiva etmektedir. Ancak defterde Artvin ve çevresi ile ilgili bir hüküm kaydına rastlanmamıştır. 2 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'nde (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2) ise Artvin ve çevresine ait 118 hükme rastlanmıştır. Bu hükümler arasında yurtluk-ocaklık sancak yöneticilerinden gelen şikâyetler ile ilgili 26 hüküm tespit edilmiştir. 258 sayfadan oluşan bu defter, 1742-1777 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmektedir. 3 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri 378 sayfadan oluşmakta ve 1749-1775 tarihleri arasındaki hüküm kayıtlarını içermektedir. Ancak bu defterde de Artvin ve çevresi ile ilgili bir hüküm tespit edilememiştir. 4 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.4) 359 sayfadan oluşmakta ve 1757-1764 tarihleri arasındaki hükümleri içermektedir. Defterin 204. sayfasında Artvin ve çevresi ile ilgili tespit edilen bir hükümün yurtluk-ocaklık sancak yöneticilerinden gelen bir şikâyet ile ilgili olduğu görülmüştür. 369 sayfadan oluşan ve 1776-1781 tarihleri arasındaki hükümleri içeren 6 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'nde (BOA. A. DVNS.AHK.Er.d.6) Artvin ve çevresi ile ilgili 7 hüküm kaydına rastlanmıştır. Bu hükümler arasında yurtluk-ocaklık sancak yöneticilerinden gelen şikâyetler ile ilgili olarak defterin 212. sayfasında bir hüküm tespit edilmiştir. 8 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.8) 350 sayfadan oluşmakta ve 1784-1797 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir. Defterde Artvin ve çevresinden gelen şikâyetlerle ilgili 11 hüküm kaydına rastlanmış, bu hükümler arasında yurtluk-ocaklık sancak yöneticilerinden gelen şikâyetler ile ilgili olarak defterin 220, 248 ve 249. sayfalarında yer alan üç hüküm tespit edilmiştir. Son olarak ve 1795-1805 tarihleri arasındaki kayıtların bulunduğu ve 296 sayfadan oluşan 9 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'nde (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.9) Artvin ve çevresi ile ilgili 18. yüzyıla ait beş hüküm kaydına rastlanmıştır. Defterin 89. sayfasındaki bir hüküm kaydı yurtluk-ocaklık sancakbeyleri hakkındadır.

Artvin Yöresindeki Yurtluk-Ocaklık Sancaklar ve Sancakbeylerinden Merkeze Ulaşan Sorunlar

Erzurum Ahkâm defterlerindeki kayıtlara göre XV3. yüzyılda Artvin yöresindeki yurtluk-ocaklık sancaklar Livane, Ardanuç (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 40), Şavşat ve Macahel'dir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 52, 53). Müsterek beylerin tasarrufunda olan bu sancaklar Çıldır Eyâleti'ne bağlıdır. İmerhev'in¹ de yurtluk-ocaklık olarak idare edilen bir sancak olduğu anlaşılmaktadır. (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 196). Evliya Çelebi yaklaşık bir asır öncesinde

¹ Meydancık.

Artvin ve çevresindeki idari yapıyı anlatırken Pertekrek-Livane ve Nısf-ı Livane olmak üzere iki ayrı Livane Sancağı'ndan bahsetmektedir. (Kahraman & Dağlı, 2013, s. 88). Erzurum Ahkâm defterlerindeki kayıtlarda ise Livane Sancağı, Pertekrek² ve Nısf-ı Livane olmak üzere iki idari birimin birleşiminden oluştuğu anlaşılmaktadır. Nısf-ı Livane'nin Artvin Merkez olduğunu görmekteyiz (Tuncel, 2001, s. 420-422)³. Livane Sancağı 1740'larda Sefer, Hasan, Mehmed ve Mehmed Arslan beylerin müşterek tasarrufunda bulunuyordu (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s.22; BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 61). Mehmed Arslan Bey'in aynı zamanda Ardanuç Sancağı'nda da hissesi vardı (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 22; BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 61). 1790'larda Pertekrek'in müşterek beylerinden olan Yusuf Bey'in oğlu Durmuş Bey'in geride erkek evlat bırakmadan vefat etmesi nedeniyle boş kalan hissesi ve diğer müşterek beylerden Ali Bey'in Pertekrek'teki iptal edilmiş olan hissesi 21 Rebiülahir 1207 (6 Aralık 1792) tarihinde Mustafa Bey'e verilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.8, s. 248).

Şavşat Sancağı'nın 1740'lardaki müşterek beyleri İsmail, Ali ve Habib beylerdir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 53, 60). Ardanuç Sancağı 1104 (1692-1693) yılında Yusuf Paşa'nın oğlu İshak Bey ve Mehmed Arslan Paşa'nın oğlu Salih Paşa'nın müşterek tasarrufunda iken, Salih Paşa'nın vefat etmesi üzerine 1108 (1696-1697) yılında bütün hisseleri oğulları Mehmed Arslan, Mustafa, Abdullah ve İbrahim'e verilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 40). Salih Paşa'nın oğullarından Abdullah Bey'in de bir süre sonra vefat etmesi üzerine hisseleri 1146 (1733-1734) yılında oğlu Mehmed Bey'e verilmiştir. 1740'larda Macahel Sancağı ise Salih Bey'in oğulları Atullah, Mehmed, Abdullah, ve Esad beylerin müşterek tasarrufunda bulunuyordu (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 51). Macahel ve Şavşat sancakları önceden bir sancak şeklinde idare edilirken sonradan birbirine denk iki sancak birimine ayrılmıştır. (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 51). Artvin ve çevresindeki bütün yurtluk-ocaklık sancaklarda hâs (mîr-livâ hâsları) ve timar arazilerinin varlığından bahsediliyor olması bu sancakların hükümet sancaklar olmayıp yurtluk-ocaklık sancaklar şeklinde idare edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 22; BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 51)⁴

Müşterek sancakbeylerinin yaşadıkları sorunlara gelince, öncelikle Macahel ve Şavşat sancakbeyleri arasında sürekli olarak anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir. İki sancak arasındaki anlaşmazlıkların kaynağı sonradan gelirleri eşit olmak kaydıyla iki ayrı sancak birimine ayrılmış olmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ahkâm kayıtlarından birisinde, Macahel sancakbeyleri, idaresine ve gelirlerine ortak oldukları Sirya,⁵ Subaşılar ve Sülüklü⁶ köylerinden hisselerine düşen gelirleri toplamak istediklerinde Sirya Köyü halkından Bürmüzoğlu Mirza, Süleyman ve Ali Efendioğulları adlı kişiler, köylerinin Şavşat Sancağı'na bağlı Nefs-i Ribât-ı Kal'a-i Satlil'in⁷ hâslarına dâhil olduğunu ileri sürerek köylerinden vergi toplanmasına engel olmuşlardır. Macahel sancakbeylerinin bu sorunu Dîvân-ı Hümâyûn'a iletmesi üzerine Defterhâne-i Âmire'deki rûznâmçe ve icmâl defterleri incelenmiş, Sülüklü, Sirya ve çevre köylerin tahminen yüz altmış bin (160.000) akçe olan gelirlerine ve idaresine Macahel sancakbeylerinin de ortak olduğu tespit edilmiştir. Evâhir-i Ramazan 1160 (25 Eylül-10 Ekim 1747) tarihinde yazılan hükümde Macahel beylerinin Sülüklü, Sirya ve çevre köylerindeki hisselerine düşen gelirleri toplama hakkına sahip oldukları bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 51).

² Yusufeli.

³ Tuncel, Çıldır Eyâleti'ne bağlanan Livane Sancağı'nın merkezinin Artvin olduğunu bildirmektedir. Bu tespit doğrultusunda Nısf-ı Livane'nin Artvin Merkez olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

⁴ Bu hükümlerde "Hâshâ-yı mîr-livâ-i Pertekrek ve Nısf-ı Livane ve ber-vech-i yurtluk ve ocaklık..."; "hâshâ-yı mîr-livâ-i Şavşad..."; "hâshâ-yı mîr-livâ-i İmerhev ve ma' gayrihâ..."; "mîr-livâ-i Macahel hâssı..." şeklindeki bilgiler geçmektedir.

⁵ Zeytinlik Köyü

⁶ Metinde "Sülüklü" imlasiyle yazılmıştır.

⁷ Şavşat

Başka bir kayıta Macahel sancakbeyleri Şavşat Sancağı'na bağlı Satilet⁸ Köyü'nün yirmi üç bin doksan üç (23.093) akçe olan gelirinin bir kısmı ile Dasamop⁹ Köyü'nün altı yüz doksan üç (693) akçe olan gelirinin bir kısmına ortak oldukları halde kayıtlara aykırı bir şekilde öşr vergisinin tamamının Şavşat sancakbeyleri tarafından toplandığını ileri sürerek bu verginin Şavşat sancakbeylerinden alınarak kendilerine geri verilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca bu anlaşmazlığın yüz elli yıl öncesinde de gündeme geldiğinde mahkemede yapılan duruşmada Macahel sancakbeylerinin haklı çıktıklarını bildirmişlerdir. Elleri ise yüz elli yıl önce sonuçlanan bir davanın tekrar gündeme gelmesinin kanunda yerinin olmadığına (Heyd, 1984, s. 641)¹⁰ dair şeyhülislamdan aldıkları fetva ve kadıdan aldıkları hüccetin olduğunu beyan etmişlerdir. Bu konu Dîvân-ı Hümâyûn'a geldiğinde resmi kayıtlar incelenmiş ve Macahel sancakbeylerinin davalarında haklı oldukları görülmüş, Evâhir-i Şevval 1160 (25 Ekim-3 Kasım 1747) tarihinde yazılan hükümde bahsi geçen çiftliklerin tasarrufuna Macahel beylerinin de müşterek olduğuna karar verilmiştir. (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 52, 53).

Özellikle Şavşat'ın müşterek sancakbeylerinden Habib Bey, başta Macahel ve Şavşat sancakları arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklı olmak üzere karşılaştığı bazı sorunları Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirmiştir. Habib Bey, Macahel sancakbeylerinin kendisine haksızlık yaptığı gerekçesiyle Dîvân-ı Hümâyûn'a kadar gelerek ilettiği bir şikâyetinde anlattığına göre Şavşat hâssına bağlı Dabaketil¹¹ ve Dasamop köylerinin vergi gelirinden payına düşeni toplamak istediğinde Macahel sancakbeyleri bu köylerin yalnız kendi idarelerinde ve tasarruflarında olduğu iddiasıyla kendisine engel olmuşlardır. Habib Bey'in bu şikâyeti üzerine Defterhâne-i Âmire'deki rûznâmçe ve icmâl defterindeki kayıtlar incelenmiş ve Dabaketil Köyü'nün yirmi üç bin dokuz yüz doksan üç (23.993) akçelik vergi gelirinden Habib Bey'in hissesine on beş bin dokuz yüz doksan üç (15.993) akçenin düştüğü, altı bin altı yüz doksan üç (6.693) akçelik vergi geliri olan Dasamop Köyü'nden de payına iki bin altı yüz doksan üç (2.693) akçenin düştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca icmâl defteri kayıtlarında 11 Ramazan 1160 (16 Eylül 1747) tarihinde yapılan düzenlemeyle Dabaketil ve Dasamop köylerinin gelirlerine Macahel sancakbeylerinin yalnızca hissedar olarak dahil edildikleri, yani bu iki köyün tamamen Macahel beylerinin tasarrufunda olmadığı görülmüş, Evâ'il-i Şaban 1161 (27 Temmuz-5 Ağustos 1748) tarihinde Şavşat Sancağı kadısına yazılan hükümde resmi kayıtlara göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 60).

Habib Bey başka bir şikâyetinde Ardanuç Sancağı'na bağlı Karsniya¹² Köyü'nün on bin (10.000) akçe olan gelirinden sekiz bin (8.000) akçesinin kendi tasarrufunda olduğunu, ancak Göle Sancakbeyi Abdullah Paşa'nın Karsniya Köyü'ndeki arazilerin eşkinci timarı olduğunu ileri sürerek köydeki hissesini toplamasına engel olduğunu dile getirmiştir. Habib Bey'in bu şikâyeti üzerine Defterhâne-i Âmire'deki rûznâmçe ve icmâl defterindeki kayıtlar incelendiğinde Karsniya Köyü'nün on bin (10.000) akçe olan timar gelirinden sekiz bin (8.000) akçesinin Şavşat sancakbeylerinin tasarrufunda olduğu tespit edilmiş ve 20-29 Safer 1161 (20-29 Şubat 1748) tarihinde Çıldır valisi ve Ardanuç kadısına yazılan hükümde resmi kayıtlara göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 59).

⁸ Erikli Köyü.

⁹ Dereçi Köyü

¹⁰ Davacıların ellerindeki fetva ve kadı hüccetinin hukuki gerekçesi, 16. yüzyılda Şeyhülislam Ebu Suud Efendi'nin önerisiyle Kanuni Sultan Süleyman tarafından çıkarılan kanuna dayanmaktadır. Heyd'in tespit ettiği kanun maddesi özetle şu şekildedir: Aradan on yıl geçtikten sonra zaman aşımına uğraması nedeniyle mîrî arazi ile ilgili davalara tekrar bakılmaz, aradan on beş yıl geçtikten sonra ise hiçbir mahkemede dava olmaz.

¹¹ Yaşarköy.

¹² Kapıköy.

Habib Bey'in 1760'larda muhtemelen vefat etmiş olması nedeniyle geriye kalan hisseleri oğlu Mehmed Bey'e verilmiştir. Mehmed Bey de babasının zamanında olduğu gibi Dabaketil ve Dasamop köylerinin vergi gelirlerini toplama konusunda Macahel sancakbeyleriyle sorun yaşamıştır. Mehmed Bey'in Dîvân-ı Hümâyûn'a ilettiği bir şikâyetinde Macahel sancakbeyleri Salih Bey'in oğulları Ataullah, Mehmed, Abdullah, Esad ve Ahmed beylerin, berât kayıtlarına aykırı olarak Dabaketil ve Dasamop köylerinden almaları gereken vergiden fazlasını topladıklarını, ayrıca bu köylerde kendisine ait olan gelirlere de el koyduklarını dile getirmiştir. Rûznâmçe ve icmâl defterlerindeki kayıtlar incelendiğinde, Dabaketil Köyü'nün yirmi üç bin dokuz yüz doksan üç (23.993) akçe olan vergi gelirinin on beş bin dokuz yüz doksan üç (15.993) akçelik kısmının, yine altı bin altı yüz doksan üç akçe olan Dasamop Köyü'nün vergi gelirinin iki bin altı yüz doksan üç (2.693) akçelik kısmının Şavşat sancakbeylerinin hâsları başlığı altında Habib Bey'in oğlu Mehmed Bey'in üzerinde olduğu, Dabaketil Köyü'nün sekiz bin (8.000), Dasamop Köyü'nün ise dört bin (4.000) akçelik gelirinin Macahel sancakbeylerinin hâsları olarak Ataullah, Mehmed, Abdullah, Esad ve Ahmed beylerin tasarrufunda olduğu tespit edilmiş, Evâhir-i Muharrem 1179 (9-19 Temmuz 1765) tarihinde Çıldır valisi ve Şavşat kadısına yazılan hükümde defter-i hakanî kayıtlarına göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 196).

Habib Bey'in oğlu Mehmed Bey'in gönderdiği başka bir arzuhalde Dabaketil Köyü'nün müşterekleriyle birlikte, Sıra Sinkot¹³ ve Ribat köylerinin ise müstakil olarak tasarrufunda olduğu halde babasının üvey annesi Sare Hatun'un resmi kayıtlara aykırı olarak hisselerine zorla el koyduğunu bildirmiş ve tasarruf hakkının kendisine geri verilmesini talep etmiştir. Defterhâne-i Âmire'deki icmâl defterindeki kayıtlar incelendiğinde Şavşat Nahiyesi'ne bağlı Dabaketil Köyü'nün yirmi üç bin dokuz yüz doksan üç (23.993) akçelik vergi gelirinin on beş bin dokuz yüz doksan üç (15.993) akçesi, Sıra Sinkot Köyü'nün yirmi yedi bin iki yüz yetmiş iki (27.272) akçelik vergi gelirinin tamamı ve Ribat Köyü'nün de yedi bin dokuz yüz elli yedi (7.957) akçelik vergi gelirinin tamamının Mehmed Bey'in üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Evâhir-i Zilhicce 1178 (10-19 Haziran 1765) tarihinde Çıldır valisi ve Şavşat kadısına yazılan hükümde resmi kayıtlar gereğince işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 194).

Livane (Pertekrek ve Nısf-ı Livane) Sancağı'nın müşterek beylerinden olup aynı zamanda Ardanuç Sancağı'nda dört yüz on altı bin sekiz yüz yirmi beş (416.825) akçe geliri olan hissenin mutasarrıfı Mehmed Arslan Bey bizzat Dîvân-ı Hümâyûn'a gelerek Livane Sancağı mutasarrıflardan Mehmed Bey'in iptal edilen hissesinin Çıldır Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın arzıyla 7 Rebiülâhır 1159 (29 Nisan 1746) tarihinde kendisine verildiğini, ancak 9 Receb 1160 (17 Temmuz 1747) tarihinde tekrar Mehmed Bey'e verildiğini, bahsi geçen hisselerin on beş ay müddetince hisselerin kendi tasarrufunda kalmasına rağmen, kanuna aykırı bir şekilde hisselerin gelirlerinin Mehmed Bey tarafından toplandığını bildirmiş ve Mehmed Bey'in haksız yere topladığı gelirlerin geri alınarak kendisine verilmesini talep etmiştir. Mehmed Arslan Bey'in bu şikâyeti üzerine Defterhâne-i Âmire'deki rûznâmçe kayıtları ve Dîvân-ı Hümâyûn'da muhafaza edilen defterlerdeki hükümler kontrol edildiğinde vaziyetin Mehmed Arslan Bey'in ifade ettiği şekilde olduğu görülmüştür. Bu tespitlere göre Çıldır valisine ve Livane (Pertekrek ve Nısf-ı Livane) kadısına yazılan Evâ'il-i Şevval 1161 (24 Eylül-3 1748) tarihli hükümde kanun gereğince bir sancağın hâs arazilerindeki ürünlerin ancak olgunlaştığında biçilebilir olduğu, ürünlerin biçilme vaktinde arazi kimin tasarrufunda ise onun tarafından toplanması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2, s. 61).¹⁴

¹³ Çayağzı Köyü.

¹⁴ Hükümde yer alan kanun maddesi: "Mîr-livâ hâssları mahsûlünden i'tibâr-ı vakt-i hâsılâdır hâslar dahi bir yerde tereke irişüb kemâl bulub biçilmek câ'iz olan vaktir. Biçilmek ve harman olmak lâzım değildir. Ol vakt her kimin tahvîli târihine düşmüş ise cümle mahsûl anın tarafından ahz u kabz edilmek kânûndur."

Pertekrek Sancağı'nda yaşanan toplu bir göç hadisesi ise bir şikâyet konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Pertekrek Sancağı'na bağlı Hodorhev? Köyü'nün zimmî halkından bir kısmının başka yerlere göç etmesi nedeniyle, köyün vergi gelirlerini toplayan müşterek sancakbeylerinden Ahmed Said Paşazâde ilk önce göç edenleri geri getirtmek istemiş fakat bu girişiminde başarısız olmuştur. Son olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a başvuruda bulunarak göç edenlerin geri getirilmesi talebinde bulunmuştur. Ahmed Said Paşazâde'nin bu talebi üzerine Defterhâne-i Amire'deki resmi kayıtlar (rûznâmçe ve icmâl defteri) ve Dîvân-ı Hümâyûn'da muhafaza edilen defterler incelendiğinde, bir hâs araziye dâhil olan zimmî halkın köylerini terk ederek başka bir mahaldeki avarızhaneye kaydolmaları ve yerleşebilmeleri için aradan on senelik bir zaman diliminin geçmiş olması gerektiği, eğer on sene geçmiş ise halkın yerlerinden kaldırılamayacağı şeklindeki kanun maddesi tespit edilmiştir. Evâsıt-ı Zilhicce 1174 (13-23 Temmuz 1761) tarihinde Erzurum eyâlet kadısına, Pertekrek, Bayburt ve Kars kadılarına yazılan hükümde bu kanun maddesine göre henüz on yıl geçmediğinden dolayı göç eden zimmî halkın ispenç vergilerini asıl kayıtlarının olduğu, yani terk etmiş oldukları köylerinin mutasarrıfına ödemeleri gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.4, s. 204).

Şikâyete konu olan bir başka olay ise bir yurtluk-ocaklık sancakbeyinin hisse hakkının başka birisi tarafından gasp edilmesi girişimidir. Pertekrek'in müşterek sancakbeylerinden Ali Bey, Pertekrek'in diğer müşterek sancakbeylerinden olan ve geride erkek evladı olmadan vefat eden Tos Mehmed Bey'den kalan hissenin kendisine verilmesi gerekirken şartları sağlamadığı halde Çıldır valisinin kardeşi Mehmed Bey'in oğlu Mustafa'ya verildiğini ve bu nedenle haksızlığa uğradığını dile getirerek Mustafa'ya verilen hissenin ve hisseden toplanan gelirlerin geri alınarak kendisine verilmesini talep etmiştir. Resmi kayıtlar incelendiğinde bahsi geçen yurtluk-ocaklık hissenin Ali Bey'in üzerinde olması gerektiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Evâsıt-ı Rebiülevvel 1193 (28 Mart-7 Nisan 1779) tarihinde Çıldır valisi ve Pertekrek kadısına yazılan hükümde resmi kayıtlara göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.6, s. 212).

Bir ahkâm defteri kaydında tarihimizde genel olarak karşılaşılan sorunlardan birisi olan yöneticilerin halka karşı yaptıkları haksızlık vakalarının aksine, bu kez reayanın bir yöneticiye yaptığı haksızlık vakası karşımıza çıkmıştır. 1790'ların başlarında Şavşat'ın yurtluk-ocaklık müşterek sancakbeylerinden Mehmed Salih Bey'in oğlu Esad İsmail Bey Şavşat, Ardahan-ı Büzürg ve Ardanoç sancaklarında beş yüz altmış beş bin sekiz yüz yetmiş beş (565.875) akçelik hâs gelirlerinin olduğunu, ancak Şavşat Kazâsı'nda sakin Mehmed Ali adındaki birisinin gelirlerini tahsil etmesine engel olduğunu ve bütün gelirlerine de el koyduğunu Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet etmiştir. Bu konu ile ilgili Defterhâne-i Amire'deki resmi kayıtlar (rûznâmçe defteri kayıtları) incelenmiş ve Evâhîr-i Cemazielahir 1207 (3-13 Ocak 1793) tarihinde yazılan hükümde resmi kayıtlara göre Esad İsmail Bey'in, üzerinde olan vergi gelirlerini toplama hakkına kimsenin müdahale edemeyeceğine karar verilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.8, s. 220).

Tespit ettiğimiz başka bir ahkâm kaydı Dîvân-ı Hümâyûn'a yalnızca şikâyete konu olan vakaların iletilmediğini göstermektedir. Bahsi geçen kayıta Pertekrek'in müşterek beylerinden Mustafa Bey, önceki dönemlerde Pertekrek'in bir sancakbeyi tarafından idare edildiğinde (yed-i vâhid) halka gereken ilginin gösterildiğini, Pertekrek'in yine tek bir sancakbeyi tarafından idare edilmesini talep etmiştir. Mustafa Bey'in bu talebi üzerine önce tevcihât ve ahkâm defterleri incelenmiştir. Yapılan incelemelerin sonucunda Evâ'il-i Muharrem 1182 (18-27 Mayıs 1768) tarihinde Livane (Pertekrek ve Nısf-ı Livane) Sancağı'nın müşterek sancakbeylerinden olan Süleyman Paşa'nın sancağı tek elden idare etmek bahanesiyle diğer müşterek sancakbeylerinin ellerindeki belgeleri tahrif etme girişiminde bulunması nedeniyle sancağın yönetiminde bazı karışıklıkların yaşanmasına yol açtığı tespit edilmiştir. Mustafa Bey ve Pertekrek kadısına Evâ'il-i C. 1207 (14-23 Ocak 1793) tarihinde yazılan hükümde, Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi bir girişimin olması durumunda diğer müştereklerin hisselerini diledikleri gibi zapt etmeleri şartıyla

Pertekrek Sancağı'nın tek elden idare edilmesine müsaade edildiğine karar verildiği bildirilmiştir (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.8, s. 248).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde halktan veya yönetici sınıftan olanlar, uğradıkları haksızlıkların ve karşılaştıkları sorunların çözümünde en yetkili kurum olan Dîvân-ı Hümâyûn'a doğrudan şikâyetle bulunma hakkına sahiptirler (İnalçık, 1988, s. 33-54). Dolayısıyla Artvin bölgesindeki yönetici sınıfa mensup yurtluk-ocaklık sancakbeylerinin de şikâyet ve taleplerini Dîvân-ı Hümâyûn'a doğrudan ilettiklerinde şüphe yoktur. Ahkâm defterlerindeki kayıtların zengin içeriği, Artvin ve çevresinde yurtluk-ocaklık sancak yöneticilerinin karşılaştıkları sorunların niteliği ve bu sorunların nasıl çözüme kavuşturulduğu üzerine birtakım tespitler yapılmasına imkân sağlamıştır. Genel olarak Artvin ve çevresindeki yurtluk-ocaklık sancakbeylerinin karşılaştıkları sorunlar arasında gelirlerin toplanması esnasında yapılan engellemeler, yurtluk-ocaklık bir hissenin başkasına verilmesi girişimi ve gelirlerin paylaşılmasında yöneticiler arasında yaşanan anlaşmazlıklar yer almaktadır. Özellikle gelirlerin paylaşılması konusunda Macahel ve Şavşat sancakbeyleri arasındaki anlaşmazlıkların eskiden beri devam ettiği görülmektedir.

Tespitlerimize göre sancakbeyleri şikâyetlerini Dîvân-ı Hümâyûn'a ulaştırdıklarında adalet mekanizmasının doğru bir şekilde işlemesi amacıyla rûznâmçe ve icmâl defterleri başta olmak üzere resmi kayıtlara bakılmış, gerektiğinde Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan önceki yıllara ait kararlar da kontrol edilmiştir. Çoğunlukla eyâletin valisine ve ilgili kaza kadısı ya da ilgili kazaların kadılarına yazılan hükümlerde resmi kayıtlar üzerinde yapılan incelemelerde hangi tespitlerin yapıldığı açıklanarak resmi kayıtlara göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca yöneticilerin yalnızca uğradıkları haksızlıklar nedeniyle Dîvân-ı Hümâyûn'a başvuruda bulunmadıkları da karşılaşılan bir durumdur. Mesela, Pertekrek Sancağı'nın tek elden yönetilmesi konusunda bir düzenlemenin yapılması hakkındaki talep buna güzel bir örnek niteliğindedir.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âsafi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, 2 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.2.).

Bab-ı Âsafi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, 4 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.4.).

Bab-ı Âsafi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, 6 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.6.).

Bab-ı Âsafi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, 8 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.8.).

Bab-ı Âsafi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, 9 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri (BOA. A.DVNS.AHK.Er.d.9.).

2. Araştırma ve İnceleme Eserler, Tezler, Makaleler

Aktaş, N. (1991). Atık şikâyet defteri. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 68). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Artvinli, T. (2013). *Artvin yer adları sözlüğü*. Chiviyazıları Yayınevi.

Çiçek, H. (2011). *Erzurum vilâyeti 1 numaralı ve 1155-1162/1742-1749 tarihli Ahkâm defteri'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi* (s. 65-130) (Tez No. 304235) [Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi] YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Emecen, F. M. (1993). Çıldır. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 300-301). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, A. İ. (2023). Erzurum ahkâm defterlerine göre 18. yüzyılda Artvin yöresindeki yurtluk-ocaklık sancaklar ve sancak yöneticilerinin yaşadığı sorunlar, *Mavi Atlas*, 11(Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı), 33-42.

Emecen, F. M. (2005). Osmanlı divanının ana defter serileri, ahkâm-ı mîrî, ahkâm-ı kuyûd-ı mühimme ve ahkâm-ı şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 107-139.

Evliya Çelebi (2013). *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi* (Cilt 1). (S. A. Kahraman & Y. Dağlı, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilâtı ve sosyal yapı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Heyd, U. (1984). Eski Osmanlı ceza hukukunda kanun ve şeriat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi (AÜİFD)*, 26(1), 633-652.

İnalçık, H. (1988). Şikâyet hakkı: 'Arz-ı hâl ve 'arz-ı mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7-8(7-8), 33-54.

Kılıç, O. (2007). Ocaklık. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 33, ss. 317-318). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kul, M. (2011). *1 numaralı ve 1155-1162/1742-1749 tarihli Erzurum ahkâm defteri'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (s. 1-65)* (Tez No. 304234) [Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi] YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Küçükyıldız, İ. (2021). Artvin ve çevresinin Eski Çağ tarihi üzerine genel bir değerlendirme. İçinde M. S. Bilgin & Y. Karaçay Çelik (Eds.), *Artvin tarihi İlk Çağ'dan 1918'e* (ss. 9-45). Akçağ Yayınları.

Muvahhid Zeki. (2010). *Artvin vilâyeti hakkında ma'lûmât-ı umûmîye*. (M. Demirel, Haz.). Yusufeli Belediyesi.

Sümer, F. (1989). Akkoyunlular. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 270-274). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tuncel, M. (1991). Artvin. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 420-422). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.